Το πανοπτικό και οι σύγχρονες εφαρμογές του στον 21ο αιώνα

Μαρία Κράνη

Ημερομηνία: 24/12/2020

Πηγή: https://unsplash.com/photos/wJw9UGSZLGE

Εισαγωγή

Ο 21ος αιώνας χαρακτηρίζεται από ραγδαίες τεχνολογικές εξελίξεις, οι οποίες, μεταξύ άλλων, έχουν διευκολύνει σε μεγάλο βαθμό την επιτήρηση και τον έλεγχο των πολιτών για ποικίλους λόγους, οι οποίοι περιλαμβάνουν από την αντεγκληματική πολιτική, την ασφάλεια και την προστασία των πολιτών από σοβαρούς ενδεχόμενους κινδύνους όπως η τρομοκρατία, ως και την εκτεταμένη και συστηματική συλλογή δεδομένων των χρηστών του διαδικτύου από διάφορες ιστοσελίδες ή εφαρμογές για διαφημιστικούς λόγους. Με θεωρητική αφετηρία το πανοπτικό του Bentham και την ερμηνεία του από τον Foucault, η παρούσα ανάλυση επιχειρεί την εξέταση των σύγχρονων μέσων επιτήρησης και ελέγχου ως σύγχρονες εφαρμογές του πανοπτικού στον 21ο αιώνα.

1. Πανοπτικό: Εννοιολογικός προσδιορισμός

Το Πανοπτικό αποτελεί ένα είδος κτηρίου (φυλακής ή ιδρύματος) και ένα σύστημα ελέγχου που σχεδιάστηκε από τον Άγγλο φιλόσοφο και νομικό Jeremy Bentham τον 18ο αιώνα. Πρόκειται για ένα αρχιτεκτονικό σχέδιο το οποίο δημιουργήθηκε για να επιβάλει τάξη στις ζωές των εγκληματιών (Farinosi, 2011). Ο σκοπός του σχεδίου αυτού ήταν να παρακολουθούνται όλοι οι κρατούμενοι ενός σωφρονιστικού ιδρύματος από έναν μόνο φύλακα από έναν κεντρικό πύργο επιθεώρησης, χωρίς οι ίδιοι οι κρατούμενοι να μπορούν αντιληφθούν εάν παρακολουθούνται (ULC). Η βασική αρχή του σχεδιασμού του πανοπτικού, ήταν η παρακολούθηση του μέγιστου δυνατού αριθμού κρατουμένων με τους λιγότερους δυνατούς φρουρούς και άλλα έξοδα ασφαλείας. Το κτήριο θα απαρτιζόταν από έναν κεντρικό πύργο για τους φρουρούς, που θα περιβαλλόταν από ένα κυκλικό κτήριο στο οποίο θα βρίσκονταν τα κελιά της φυλακής (Brown University). Το πανοπτικό του Bentham έγινε ευρύτερα γνωστό χάρη στον Γάλλο φιλόσοφο Michel Foucault, ο οποίος το χρησιμοποίησε ως σημείο εκκίνησής του για την ανάλυση του περί άσκησης εξουσίας στο σύνολο της κοινωνίας (Wilson, 2001, σ. 200).

Κατά τον Foucault, βασικά χαρακτηριστικά του πανοπτικού του Bentham, ως σχεδίου φυλακών, αποτελούσαν η ορατότητα και η επιτήρηση. Για τον Foucault, το πανοπτικό «αντιστρέφει τις αρχές του μπουντρουμιού, και μάλιστα τις τρεις βασικές λειτουργίες του που ήταν να περικλείει, να στερεί το φως και να κρύβει. Το πανοπτικό διατηρεί μόνο την πρώτη λειτουργία του μπουντρουμιού και εξαλείφει τις άλλες δύο. Για τον Foucault, η ορατότητα αποτελεί παγίδα. Ο πλήρης φωτισμός και τα μάτια ενός παντογνώστη επόπτη συμβάλλουν περισσότερο στην επιτήρηση των κρατουμένων από ό,τι το σκοτάδι των κελιών (Foucault, 1977). Ο Foucault υποστηρίζει ότι, παρ’ όλο που η φυλακή του Bentham δεν κατασκευάστηκε ποτέ, άλλα ιδρύματα υιοθέτησαν παρόμοιες μορφές επιβολής εξουσίας βασιζόμενα στην ορατότητα και την επιτήρηση για να ασκήσουν έλεγχο, όπως σχολεία, εργοστάσια, νοσοκομεία, κ.ά. Αυτός είναι και ο λόγος για

τον οποίο ο Foucault υπογράμμισε την ανάγκη να σταματήσουμε να κατανοούμε το πανοπτικό απλώς ως ένα αρχιτεκτονικό σχέδιο, αλλά να αρχίσουμε να το εξετάζουμε και ως πολιτική τεχνολογία και μηχανισμό άσκησης εξουσίας και ελέγχου (Foucault, 1977, σύμφωνα με τον Wilson, 2001, σ. 200).

Το πανοπτικό, βασικό παράδειγμα κάθετου και ιεραρχικού μοντέλου ελέγχου, κατέχει ζωτική θέση στον τομέα των μελετών σχετικά με την επιτήρηση. Για μεγάλο χρονικό διάστημα αντιπροσώπευε μια από τις πιο ισχυρές και επιβλητικές μεταφορές που χρησιμοποιούνται κατά την ερμηνεία και για την καλύτερη κατανόηση της έννοιας του ελέγχου και της πειθαρχίας στις σύγχρονες κοινωνίες. Το πανοπτικό, επομένως, αποτελεί ένα ισχυρό θεωρητικό πλαίσιο, το οποίο επιτρέπει τη συζήτηση γύρω από τη δυναμική της επιτήρησης και έχει προσελκύσει την προσοχή πολλών μελετητών, οι οποίοι έχουν ενστερνιστεί την ερμηνεία του Foucault για το πανοπτικό και έχουν επεκτείνει τις αρχές και τις εφαρμογές του στην ανάλυση των σύγχρονων τεχνολογιών (Farinosi, 2011).

2. Σύγχρονες εφαρμογές του πανοπτικού στις κοινωνίες του 21^ου^ αιώνα

Το πανοπτικό του Bentham, ως κτήριο φυλακής, δεν κατασκευάστηκε ποτέ. Ωστόσο, ο Foucault επισήμανε οτι κατά τον 19^ο^ αι αναδύθηκε σημαντικός αριθμός αστικών θεσμικών ρυθμίσεων που βασίστηκαν και έκαναν χρήση της αρχής που υποστήριξε ο Bentham ότι οι πληθυσμοί μπορούν να ελέγχονται και να καθοδηγούνται μέσω της επιτήρησης (Muncie, 2001, σελ. 298). Μέχρι το τέλος του 20ού αιώνα εμφανίστηκε μια σειρά τεχνικών παρακολούθησης, ενώ οι δυνατότητες των εθνικών και διεθνών συστημάτων παρακολούθησης να αναγνωρίζουν και να ταξινομούν τα άτομα αναπτύχθηκαν γρήγορα. Όλες αυτές οι νέες εξελίξεις έχουν δυνητικά ένα ευρύ φάσμα συνεπειών για τον έλεγχο των πληθυσμών και

τον αστικό σχεδιασμό και ρύθμιση στις σύγχρονες κοινωνίες (Wilson, 2001, σελ. 200).

Σε πολλές χώρες ανά τον κόσμο οι νέες τεχνολογικές εξελίξεις συμβάλλουν ολοένα και περισσότερο στη συνεχή και αδιάλειπτη επιτήρηση του πληθυσμού. Η επιτήρηση αποτελεί έναν από τους πιο ζωτικούς μηχανισμούς επέκτασης της ιδιωτικής εξουσίας σε μια αποκλειστικά δημόσια σφαίρα. Όλο και περισσότερο, οι δημόσιοι φορείς επιτρέπουν σε ιδιωτικούς φορείς να παρακολουθούν και να αναφέρουν τη συμπεριφορά και τις δραστηριότητες δρώντων υποκειμένων (Backer, 2008). Για παράδειγμα, η αυξανόμενη χρήση των CCTVs (Κλειστά Κυκλώματα Τηλεόρασης) σε αστικά περιβάλλοντα, ειδικά εκείνα που χρησιμοποιούνται σε δημόσιους χώρους φαίνεται να έχουν τις ίδιες πειθαρχικές λειτουργίες με εκείνες του πανοπτικού (Wilson, 2001). Η χρήση της τεχνολογίας CCTV στο Ηνωμένο Βασίλειο, μεταξύ άλλων, είναι πλέον ευρέως διαδεδομένη και η φαινομενική αποδοχή της τεχνολογίας ως «φυσική» και ως περισσότερο ή λιγότερο φυσιολογικό χαρακτηριστικό της καθημερινής ζωής στην πόλη επεκτείνεται όλο και περισσότερο στην κοινωνία (Dee, 2000). Αντίστοιχα, στο Τσιντάο της Κίνας, κάμερες με την βοήθεια τεχνητής νοημοσύνης, εντόπισαν πάνω από είκοσι πέντε εγκληματίες κατά την διάρκεια του ετήσιου φεστιβάλ μπύρας, ενώ στο Πεκίνο, τα πρόσωπα των παραβατών του Κώδικα Οδικής Κυκλοφορίας προβάλλονται σε μεγάλες οθόνες σε κεντρικά σημεία της πόλης (Art of Crime).

Ο Gandy ορίζει όλες αυτές τις τεχνικές επιτήρησης ως το «πανοπτικό είδος» (the panoptic sort) και υπογραμμίζει ότι αποτελεί μια διαδικασία συνεχούς αναγνώρισης, ταξινόμησης και αξιολόγησης στην καθημερινή ζωή των ατόμων. Στη συνέχεια, υπογραμμίζει το γεγονός ότι όλες οι πληροφορίες που συλλέγονται χρησιμοποιούνται για τον έλεγχο και τον συντονισμό της πρόσβασής των ατόμων σε αγαθά και υπηρεσίες. Σύμφωνα με τον Gandy, το «πανοπτικό είδος» έχει φυσικοποιηθεί και θεσμοθετηθεί: «είναι τυπική διαδικασία λειτουργίας. Αναμένεται. Έχει τη θέση του. Η

λειτουργία του απαιτείται από το νόμο. Και, όπου δεν υπάρχει, οι άνθρωποι ζητούν την εγκατάστασή του... Εκχωρεί επιλεκτικά προνόμια με βάση τις αποθηκευμένες πληροφορίες, διαιωνίζοντας την ανισότητα και τη δυσπιστία που οδηγούν σε περαιτέρω επιτήρηση» (Gandy, 1993, σελ. 15).

Συνολικά, οι αντιδράσεις ερευνητών και ακαδημαϊκών στην ανάδυση των σύγχρονων μεθόδων επιτήρησης, με ιδιαίτερη αναφορά στα κλειστά κυκλώματα τηλεόρασης, έχουν επηρεαστεί σημαντικά από τον τρόπο με τον οποίο ο Foucault τα βλέπει ως επέκταση των αρχών του πανοπτικού στο δημόσιο χώρο και αναγνωρίζει τη λειτουργία τους ως μέσα συμμόρφωσης και πρόληψης (Norris, 2018).

3. Η ασφάλεια έναντι της ελευθερίας

Οι θεσμοί των σύγχρονων κοινωνιών είναι πιο ασταθείς και ρευστοί από ό,τι χαρακτήρισε ο Foucault ως «πειθαρχική κοινωνία». Φαίνεται ότι η επίδραση της φανταστικής σχέσης μεταξύ του να βλέπεις και να σε βλέπουν δεν είναι πλέον άμεση και ευθεία, όπως προτείνει ο πανοπτικός σχεδιασμός του χώρου (Gandy, 1993). Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι το ερμηνευτικό μοντέλο του του Foucault για το πανοπτικό είναι εξαιρετικής σημασίας, καθώς προσέλκυσε το ακαδημαϊκό ενδιαφέρον στον έλεγχο, την επιτήρηση, την πειθαρχία και τις κοινωνικές τους εκδηλώσεις.

Ωστόσο, σύμφωνα με τον Lyon οι νέες τεχνολογίες σε συνδυασμό με τις μεθόδους επιτήρησης μπορούν να επιφέρουν πραγματικά οφέλη όσο και ζημίες. Συνδέοντας την επέκταση της επιτήρησης με μια παράλληλη αυξανόμενη πολυπλοκότητα στις μεθόδους καταγραφής και παρακολούθησης υπογραμμίζει ότι τελικά επιτήρηση δεν σημαίνει ότι υπάρχει κάποιος παντοδύναμος «Big Brother», αλλά μια πληθώρα μεθόδων παρακολούθησης οι οποίες είναι διάσπαρτες σε ολόκληρο τον κοινωνικό ιστό (Lyon, 1994).

Επιπλέον, ο Mathiesen προτείνει ότι οι σύγχρονες κοινωνίες χαρακτηρίζονται επίσης από τον «συνοπτισμό», που είναι ο συνδυασμός δύο ελληνικών λέξεων «συν» και «οπτικόν», σε αντιπαραβολή με το «πανοπτικόν», αποσκοπώντας να σημειώσει ότι δεν ζούμε σε μια κοινωνία με κεντρικό σημείο παρακολούθησης, αλλά ζούμε σε μια πολλών μικρών «Big Brothers», μια «κοινωνία θεατών», «όπου οι λίγοι βλέπουν τα πολλά» (Mathiesen, 1997, σελ. 219).

Σε περιόδους κρίσης, οι πολίτες καλούνται συχνά θυσιάσουν μέρος της ελευθερίας και της ιδιωτικής τους ζωής στο βωμό της ασφάλειας, ενώ η επιτήρηση που υφίστανται δεν είναι απαραίτητα υπερβολικά ενοχλητική ούτε αλλάζει τη ζωή των ατόμων. Δεν γίνεται αντιληπτή όπως θα γινόταν στην περίπτωση που, για παράδειγμα, οι εκάστοτε Αρχές θα αναζητούσαν φυσικά κάθε ύποπτο ή εκείνους που συνδέονται με έναν ύποπτο. Μέθοδοι επιτήρησης όπως παγκόσμια συστήματα εντοπισμού θέσης, σαρωτές σώματος αεροδρομίου, παρακολούθηση βίντεο και βιομετρικές τεχνολογίες, μαζί με την παρακολούθηση δεδομένων, παρέχουν στις αρχές επιβολής του νόμου αρκετά εργαλεία παρακολούθησης, χωρίς να επιβαρύνονται ή να ενοχλούνται τα άτομα που παρακολουθούνται (Moore, 2011).

Ένα από τα πιο αξιοσημείωτα παραδείγματα αποτελούν οι επιθέσεις της 11ης Σεπτεμβρίου στους Δίδυμους Πύργους. Έκτοτε, η κυβέρνηση των ΗΠΑ καθώς και κυβερνήσεις σε όλο τον κόσμο προβαίνουν σε εκτεταμένη παρακολούθηση και συλλογή δεδομένων. Συγκεκριμένα, «τον Δεκέμβριο του 2005, οι New York Times αποκάλυψαν ότι μετά την 11η Σεπτεμβρίου, η κυβέρνηση Bush εξουσιοδότησε κρυφά την Εθνική Αρχή Ασφάλειας (NSA) να συμμετάσχει σε χωρίς νόημα τηλεφωνία των Αμερικανών πολιτών» (Solove, 2007, σ. 745).

Αντίστοιχα, πρόσφατο παράδειγμα αποτελεί το ξέσπασμα της πανδημίας COVID-19. Μετά την εξάπλωση της πανδημίας παγκοσμίως πολλές κυβερνήσεις έθεσαν σε εφαρμογή κάθε διαθέσιμο μέσο επιτήρησης και ελέγχου, με στόχο τον εντοπισμό και τον περιορισμό των ασθενών Covid-

19, καθώς επίσης και την ιχνηλάτηση των πρόσφατων επαφών τους, με απώτερο σκοπό την αναχαίτηση της πανδημίας (Χριστοπούλου, 2020 & Couch et al., 2020). Επιπλέον, εξουσίες έκτακτης ανάγκης θεσπίστηκαν ευρέως, εκχωρώντας στις αστυνομικές, στρατιωτικές και κυβερνητικές αρχές νέες αρμοδιότητες, επεκτείνοντας την επιτήρηση και τον έλεγχο για να διασφαλισθεί ότι οι πολίτες συμμορφώνονται με τους περιορισμούς COVID-19 (Couch et al., 2020). «Κάποια από τα μέτρα επιτήρησης που πάρθηκαν ήταν: η παρακολούθηση της κυκλοφορίας στους δρόμους με drones ή τα μπλόκα των αστυνομικών Αρχών και του στρατού, η αποστολή μηνυμάτων SMS για σύντομες μετακινήσεις εκτός οικίας, η ενημέρωση για την γεωγραφική θέση των ατόμων –κυρίως όσων βρίσκονταν σε καραντίνα– μέσω εφαρμογών (apps) σε κινητά τηλέφωνα και τέλος η χρήση ηλεκτρονικών βραχιολιών για όσους τέθηκαν σε καραντίνα δεκατεσσάρων ημερών. Η μη τήρηση των παραπάνω μέτρων, στις περισσότερες περιπτώσεις, συνοδευόταν από πρόστιμα και σε ορισμένες χώρες από στερητικές της ελευθερίας ποινές» (Χριστοπούλου, 2020).

Επομένως, γίνεται φανερό ότι οι νέες τεχνολογίες επέτρεψαν στην επιτήρηση να γίνει πιο επεμβατική αλλά λιγότερο εμφανής. Πολύ πρόσφατα αρχίσαμε να εκτιμούμε ότι η επιτήρηση σχετίζεται με την επιθυμία να ενώσουμε συστήματα, να συνδυάσουμε πρακτικές και τεχνολογίες και να τα ενσωματώσουμε σε ένα μεγαλύτερο σύνολο (Haggerty & Ericson, 2000). Παρ 'όλα αυτά, φαίνεται ότι δεν είναι δυνατόν να υπάρξει μια θεωρία των σύγχρονων σχέσεων επιτήρησης χωρίς να υπάρξει κάποια αναφορά ή κάποιος συσχετισμός με το έργο του Michel Foucault σχετικά με την πειθαρχία, τον πανοπτισμό και την επιτήρηση.

Επίλογος

Η ανάλυση του Foucault για το πανοπτικό του Bentham αποτελεί αναμφίβολα το σημείο εκκίνησης για την ανάπτυξη θεωριών σχετικά με την

άσκηση ελέγχου, την επιτήρηση και την πειθαρχία εντός του κοινωνικού πλαισίου. Πολλοί ερευνητές εξακολουθούν να βασίζουν τα επιστημονικά τους έργα στο πανοπτικό και την ερμηνεία του πανοπτικού από τον Foucault . Είναι αναγκαίο να σημειώσουμε οτι η εξέλιξη των σύγχρονων κοινωνιών, και μάλιστα κατά τον 21ο αιώνα, συνοδευόμενη από τις νέες τεχνολογικές εξελίξεις, συνέβαλε αποφασιστικά στην ανάδυση και τη δημιουργία νέων συστημάτων επιτήρησης. Τα νέα συστήματα επιτήρησης είναι πολύ πιο δυσδιάκριτα για τα άτομα και λιγότερο επεμβατικά, με αποτέλεσμα την φυσικοποίηση και θεσμοθέτηση της επιτήρησης και του ελέγχου σε παγκόσμιο επίπεδο. Τέλος, οι σύγχρονες πρακτικές επιτήρησης εφαρμόζονται στο όνομα της ασφάλειας, της πρόληψης και της προστασίας από μεγαλύτερους ενδεχόμενους κινδύνους, γεγονός που σημαίνει οι πολίτες καλούνται συνεχώς να εκχωρήσουν ορισμένα από τα δικαιώματά τους σε τοπικές κυβερνήσεις ή άλλους υπερεθνικούς οργανισμούς και θεσμούς με άμεσους και έμμεσους τρόπους.

Βιβλιογραφία

Brown University, «13 things: Internalized authority and the prison of the mind: Bentham and Foucault's Panopticon», διαθέσιμο εδώ, ανακτήθηκε την 13/01/2021.

Couch, D. L., Robinson, P. & Komesaroff, P. A. (2020). «COVID-19—Extending Surveillance and the Panopticon», *Journal of Bioethical Inquiry*, 17, σελ. 809-814, διαθέσιμο εδώ, ανακτήθηκε την 13/01/2021.

Dee, M. (2000). «The use of CCTV to police public spaces - A case of big brother or big friend?», στο *27th Rediscovery of Public Space & Cities for the Well-Being Of Children*, 4-8 July 2000, Vienna, Austria. (Unpublished), διαθέσιμο εδώ, ανακτήθηκε την 10/11/2021.

Backer, L. C. (2008). «Global panoptisism: States, corporations and the governance effects of monitoring regimes», *Indiana Journal of Global Legal Studies*, 15 (1), 1-49, διαθέσιμο εδώ, ανακτήθηκε την 10/01/2021.

Farinosi, M. (2011). «Deconstructing Bentham's Panopticon: The new metaphors of surveillance in the Web 2.0 Environment», t*ripleC*, 9 (1), σελ. 62-76, διαθέσιμο εδώ, ανακτήθηκε την 04/01/2021.

Foucault, M. (1977). *Discipline and punish: The birth of the prison*, Allen Lane, London.

Gandy, O. (1993). *The panoptic sort: A political economy of personal information*, Boulder: Westview Press.

Haggerty, K. D. & Ericson, R. V. (2000). «The surveillant assemblage», *British Journal of Sociology*, (51) 4, σελ. 605-622.

Lyon, F. (1994). The electronic eye: The rise of surveillance society. University of Minnesota Press, Minneapolis.

Mathiesen, T. (1997). «The viewer society: Michel Foucault's 'Panopticon' revisited», Theoretical Criminology, 1 (2), σελ. 215-234.

Moore, A. D. (2011). «Privacy, security, and government surveillance: WikiLeaks and the new accountability», Public Affairs Quarterly, 25 (2), σελ. 141-156, διαθέσιμο εδώ, ανακτήθηκε την 10/01/2021.

Muncie, J. (2001). «Surveillance», στο McLaughlin, E. & Muncie, J. (2001). *The Sage Dictionary or Criminology*, Sage Publications, σελ. 298-300.

Norris, C. (1997). «Surveillance, order and social control», End of Award Report to the Economic and Social Research Council in respect of grant L210252023, διαθέσιμο εδώ, ανακτήθηκε την 13/01/2021.

Solove, D. J. (2007). «‘I've Got Nothing to Hide’ and Other Misunderstandings of Privacy», San *Diego Law Review*, 44, σελ. 745-772, διαθέσιμο εδώ, ανακτήθηκε την 10/01/2021.

The Art of Crime (2019, Μάιος). «Το «Πανοπτικόν» της Κίνας», Notitiae Criminalis, διαθέσιμο εδώ, ανακτήθηκε την 10/01/2021.

ULC, «The panopticon», διαθέσιμο εδώ, ανακτήθηκε την 04/01/2021.

Wilson, D. (2001). «Panopticism», στο McLaughlin, E. & Muncie, J. (2001). *The Sage Dictionary or Criminology*, Sage Publications, σελ. 200-201.

Χριστοπούλου, Π. (2020, Μάιος). «Το «Κορωνοπτικό» - Καθεστώτα επιτήρησης
στις μέρες της καραντίνας», Notitiae Criminalis, *The Art of Crime*, διαθέσιμο εδώ, ανακτήθηκε την 13/01/2021.